

Osmanlı Dönemi Alim ve Müfessirlerinin Türklerle İlgili Değerlendirmeleri

ERDOĞAN PAZARBAŞI

PROF. DR., ERCİYES ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

Giriş

Tefsir tarihinde Kur'an'ın tarihten anlatımları arasında yer alan ve farklı anlamalara imkân veren âyetlere yapılan yorumlar ve bunların Osmanlı Dönemi Kur'an tefsirlerindeki yansımaları yazımızın konusunu oluşturacaktır. Çalışmamızda Türklerle ilgili olarak tefsirlerdeki değerlendirmeleri Osmanlı müfessirleriyle sınırlı tutmamızın nedeni, Osmanlı alimleri ve müfessirlerinin yaklaşımlarıyla diğer ulemânın ve müfessirlerin yaklaşımları arasında bir mukayese imkânı verebilmesi amacına yöneliktir.

İlim adamlarının ürettikleri bilgilerin içerik ve düzeyi ile yaşadıkları çağ arasında göz ardı edilemeyecek yakın bir ilgi vardır. Her dönemin müfessiri de bu çerçeveler içinde âyetleri yorumlamaya çalışmış, eserini içinde bulunduğu ortamın özgün renkleriyle boyamıştır. Yorumun çevrildiği yönde müfessirin etnik kimliği, psiko-sosyal durumu, yaşadığı dönemin bilgi, görgü, kültür

birikimi, siyasal, ekonomik ve toplumsal olayları, onun yorumlarının oluşmasında ve biçimlenmesinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Bu tarihî arka planı göz önünde bulundurmak, ilgili âyetleri sağlıklı bir biçimde yorumlamamıza da yardımcı olacaktır. Bu etkileşimin doğal bir sonucu olarak, birtakım müfessir Kur'an yorumlarına millî renkler katabilmiş, Kur'an'ın idealize ettiği bir bireyi veya toplumu, bazen sahip olduğu etnik kimlikte, bazen de kültürel olarak özümsemediği milletin kimliğinde göstererek kendi toplumunu öne çıkarma eğiliminde olabilmektedir.

Yeryüzünün Sahipliği ve Bir Toplumun Yerine Başkasının Getirilmesi

Kur'an'da sorumluluklarının gereklerini yapmayan toplumların yerine başka bir toplumun getirileceği,¹ bunun geçmişte böyle olduğu gibi bundan sonra da böyle olacağı belirtilmekte² ve tarihten örnekler verilmektedir.³ Bu bağlamda Nûh toplumunun, Hûd'un toplumu Ad'⁴ ve daha sonra Sâlih'in toplumu Semûd'un⁵ adları anılmakta ve onlardan sonra diğer toplumlar için de aynı şeyin söz konusu olduğu haber verilmektedir⁶. Kur'an'da bir toplumun yerine bir başkasının getirilmesi, Mekkeli müşriklere seslenilen âyetlerde; onlardan önce geçmişte peygamberlerine inanmayan nesillerin bu davranışları, kendilerini yok oluştürecek bir zulüm olarak değerlendirilmekte⁷ ve onlar, peygamberlerini yalanlamayı sürdürmeleri halinde aynı olumsuz sonuçla karşılaşabilecekleri konusunda uyarılmaktadır⁸:

“Sonra onların ardından, nasıl davranacağınıza bakmak için, sizi yeryüzünde onların yerine geçirdik”.⁹

Hız. Muhammed'in yaptığı çağrının ilk muhatapları konumunda olan Mekkeliler toplumuna bu âyetin ifadesine göre, peygamberleri önderliğinde önemli bir tarihî görev geçmişten devredilmiş olmaktadır. Burada, onların şahsında bütün insanlığa da seslenilmekte¹⁰ ve geçmiş toplumların yok oluşundan son-

1 Tevbe, 9/39; Muhammed, 47/38; Vâkıa, 56/61; Meâric, 70/41; İnsan, 76/28.

2 Nisâ, 4/133; En'âm, 6/133; İbrâhim, 14/19; Fâtur, 35/16.

3 En'âm, 6/6; Enbiyâ, 21/11; Mü'minûn, 23/31, 42.

4 Ârâf, 7/69.

5 Bk. Mü'minûn, 23/31.

6 Mü'minûn, 23/42.

7 Yûnus, 10/13.

8 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vil-i Ayi'l-Kur'an*, Mısır 1954, XV, 270.

9 Yûnus, 10/14.

10 Taberî, XI, 94.

ra¹¹, yeryüzünün sahiplerinin kimler olacağına bakılacağı ve her dönemde bu sahipliği, sorumluluklarını yerine getirenlerin yapabileceği vurgulanmaktadır. Bu toplum yerine geçirildiği toplum gibi benzer olumsuzluklara düşecek mi? Geçmişten gerekli dersi alıp yüklendiği bu önemli görevin sorumluluğunu taşıyıp varlığını sürdürebilecek mi? Bir toplumun ayakta kalabilmesinin temel koşulu, işte bu sorulara verilebilecek cevaplarla yakinen ilgilidir. Toplumların sorumluluklarını yerine getirip getirememesi noktasında denenmesi, izlenmesi, gözetim altında tutulması ve buna göre sonucun belirlenmesi bütün toplumlar için geçerli olan bir yasa biçiminde karşımıza çıkmaktadır:

“Andolsun, Zikir’den sonra Zebûr’da, yeryüzüne ancak sâlih kulların mirasçı olduğunu yazmıştık”¹².

Kur’an, dünya ile âhret arasında birbirini gerektiren ve birbirinin devamını niteliğindeki bağlantının bilincinde olunmasını istemektedir. Buna uygun yorumlar yapmayı bir tür alışkanlık haline getiren müfessirler, âyette geçen ‘arz’ sözcüğünün kapsamına her iki hayatı da almışlardır. Salih kulların sahip olacağı arz konusunda, burası cennet yurdudur denilmiştir¹³. Dünya arzına gelince orası, hem salih, hem de salih olmayanlar içindir. Bu görüşe göre arz ile dünya toprağı, yeryüzü kastedilmektedir. Çünkü Allah’ın, inanan ve salih amel yapan kullarını yeryüzüne sahip kılacağı¹⁴ ve bunu onu kullarından dilediğine vereceğine ilişkin sözü bulunmaktadır¹⁵.

Bu âyetten çıkartılabilen her iki anlamı da inanıp salih amel işleyenlerin şahsında toplamak mümkündür. Buna göre onlar, hem içinde yaşadıkları dün-

11 Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes’ud el-Ferrâ el-Bağavî, *Meâlumût-Tenzîl*, Beyrut 1987, II, 346.

12 Enbiyâ, 21/105; Yazılı belge, kitap, hikmetler kitabı anlamında cins ismi olan *Zebûr* sözcüğü, Allah tarafından peygamberlere vahyedilen tüm ilahî kitaplar için kullanılabilir (bk. Nizâmuddîn el-Hasen b. Hüseyin en-Nisâbüri, *Tefsîru Garâibil-Kur’an ve Regâibi’l-Furkân*, Beyrut 1996, V, 209). Müfessirler, *Zebûr*’la ya indirilmiş kitaplar veya Kur’an’ın ya da Allah tarafından bütün peygamberlere veya Mûsâ’dan sonraki peygamberlere indirilen kitapların kastedilmiş olabileceğini, ancak özel anlamıyla *Zebûr*’un, Hz. Dâvûd’un kitabı olduğunu söylemişlerdir (Muhammed Hüseyin et-Tabatabâi, *el-Mizân fî Tefsîri’l-Kur’ân*, Tahran 1372, XIV, 361). Bu âyette geçen ‘Zikir’den maksadın Tevrat, Kur’an, bütün ilahî kitaplar veya ilim olduğu belirtilmiştir (Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîru’l-Kebîr/Mefâthu’l-Gayb*, Tahran, ts., XXII, 229; Ebussuud Muhammed b. Muhammed el-İmâdî, *İrşâdü’l-akli’s-selîm ilâ mezâyâ’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Beyrut ts., VI, 88; 361).

13 “Bizi dilediğimiz yerinde oturacağımız bu cennet yurduna vâris kılan Allah’a hamdolsun” (Zümer, 39/74) âyeti de bunun delilidir (Ebussuud Efendi, III, 88).

14 Bk. Nûr, 24/55.

15 Bk. Ârâf, 7/128.

ya arzına, hem de âhirette cennet yurduna sahip olacaktır. Bu çifte müjde ise, bütün ilahî kitaplarda yer almakta ve buradaki öğütler, toplumları kötü ahlaktan ve olumsuz gidişattan kurtarıp yüceltmektedir. Bu uyarılarla mensuplarını, inancını salih amelleriyle bütünleştirmiş, birbirini seven, birbirine güvenen ve birbirine kenetlenmiş durumda bir başarıdan diğerine koşan örnek bir toplum yapmayı hedeflemektedir¹⁶. Allah'ın insan için öngördüğü ve gaye olarak gösterdiği yüceliklere erişmenin yolu, inanıp dürüst ve erdemli davranışlar ortaya koyabilmektir. Burada ortaya çıkan sonuç şudur: 'Yeryüzüne salih kulların mirasçı olması', bütün ilahî kitapların bildirdiği temel ilkedir.

Yeryüzünün sahipliği ve yönetimini elinde bulundurma konusundaki ilkeleri belirleyen, yukarıda ana çizgilerini vermeye çalıştığımız âyetlerin değerlendirmesinde bir kısım Osmanlı ulemâsı ve öncelikle de tarihçileri, Osmanlı toplumunu ve sultanlarını, yeryüzünün sahipliğine hak kazanmış yöneticiler olarak görmektedirler. Hatta onlarda 'Osmanoğulları'nın, yeryüzünün sahiplik ve yönetimi için Allah tarafından görevlendirilmiş seçilmiş bir sülâle olduğu düşüncesi bile bulunmaktadır. Çünkü onlar, geçmiş toplumların acı deneyimlerinden ders çıkarmasını bilmişler, onların aciz ve acıklı durumuna düşmemişlerdir. Bu toplum, görevlerinin gereğini başarıyla yerine getirmiş, yöneticileri de yükledikleri tarihî görev ve sorumluluğun bilincinde olarak toplumlarını yönetmişlerdir. Osmanlı tarihçileri arasında hâkim olan bu düşüncenin birçok Osmanlı alimi tarafından da benimsendiğini görmekteyiz. Biz burada onların, yeryüzünün sahipliğini ve yönetimini elinde bulundurmanın ilkelerine işaret eden âyetleri yorumlarına nasıl taşıdıklarını, onların hangi gerekçelerle bu âyetlerden kendi toplum ve yöneticilerine işaretler çıkardıklarını tespit etmeye çalışacağız.

Bursalı Mehmed Tâhir (ö. 1925), Osmanlı alimlerinin bu konudaki düşüncesini paylaşmış ve ayrıca onların eserlerini de bu noktada kendi görüşlerini destekleyen kaynaklar olarak göstermiştir. O, 'yeryüzüne sâlih kulların vâris olacağını'¹⁷ ilan eden söz konusu âyetin, Kur'an'ın gelecekle ilgili işaretlerinden biri sayıldığını belirttikten sonra şunları söylemiştir:

Bu âyette Osmanlı sultanlarına ve onların saltanatlarının kıyamete kadar süreceğine işarette bulunmaktadır. Muhyiddin İbn Arabî (ö. 638/1240) *Şecere-i Nu'mâniyye* adlı eserinde, Abdülganî Nablusî (ö. 1143/1731) *el-Ebyâtu'n-nûrâniyye fî mulûki'd-Devleti'l-Osmâniyye* ve Bosnavî Ali Dede

16 Râzî, XXII, 229-230.

17 Enbiyâ, 21/105.

Risâle-i İntisâriyye adlı eserlerinde yukarıdaki âyete bu yönde yorumlar getirmişlerdir.¹⁸

Bereketzâde İsmail Hakkı, *Necâib-i Kur'âniyye* adlı eserinde aynı âyet hakkında genel bir değerlendirme yaptıktan sonra, Şam müftüsü Hamza Efendi'nin de *el-Burhân alâ Bekâi Mülk-i Benî Osmân* adındaki eserinde bu âyetin Osmanlı sultanlarına işaret ettiğini belirttiğini ve bu konuda Hz. Peygamber'in sözlerinden de çıkarımlar yaparak geniş bilgiler verdiğini söylemektedir.¹⁹

Osmanlı döneminin tanınmış müfessirlerinden Şihâbuddîn Mahmud Âlûsî (1802–1854), Kemal Paşazade'nin bu âyetten, Yavuz Sultan Selim'in (1512–1520) Mısır'ı fethedeceğini çıkardığını söylemektedir. Yavuz Sultan Selim, Mısır Memlûklü Sultanı Kansu Gavri (ö. 1516) ile savaşmayı düşündüğü bir sırada, bu âyet ona manevî destek sağlamıştır²⁰. Kansu Gavri, halkına haksızlık yaptığı gibi, Osmanlının düşmanlarıyla da işbirlikçiliği yapıyordu²¹. Kur'an'ın ortaya koyduğu toplumsal yasaya göre, yeryüzünün bozguncuların elinden alınıp verasete layık, hilâfete ehil, salâhiyetli kimselere verilmesi gerekiyordu²².

Yavuz Sultan Selim, söz konusu âyetin muhatabı olarak kendisini görüyordu. Âyetin yaptığı hatırlatmayla, artık sorumluluğunu yerine getirmenin zamanının geldiğine karar vermişti. Onun düşüncesine göre bu âyet, yapacağı bu seferde başarıya ulaşacağını da müjdelemekteydi. İbn Kemal bu âyetten çıkardığı işaretlerle, Mısır'ı fethedeceği müjdesini Yavuz'a vermiştir. Âlûsî, onun bu müjdesinin gerçekleştiğini belirttikten sonra, bunun meşhur bir kıssa olduğunu söylemiştir²³. Yavuz'un büyük ordusu, 1516 yılında Mercidabık denizinde Kansu Gavri ile karşılaşmış ve âyetten çıkartılan zafer müjdesi gerçekleşmiştir²⁴.

Yeryüzüne ancak sâlih kulların mirasçı olacağını belirten âyetten, Yavuz Sultan Selim'in Arap ülkelerine yapacağı seferde başarıya ulaşacağına ilişkin müjdelere çıkartılmasının nedenlerini ortaya koyması açısından, Hoca Sa'deddîn Efendi'nin (1536–1599) babası Hasan-Can'dan naklen anlattığı, Kapuağası Hasan Ağa'nın gördüğü rüya ve bununla ilgili olarak Sultan'ın değerlendirmeleri oldukça önemlidir²⁵.

18 Bursalı Mehmed Tâhir, *Delilü't-Tefâsîr*, İstanbul 1324, s.15.

19 Bk. İsmail Hakkı Bereketzâde, *Necâib-i Kur'âniyye*, İstanbul 1320, s. 298; bk. Zekeriyâ Kitapçı, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler*, Konya 1995, s. 38.

20 Şihâbuddîn Mahmud el-Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, Beyrut 1994, X, 154.

21 Bk. İbrahim Kafesoğlu, "Kansu Gavri", İA., VI, 162-165.

22 Bk. Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1971, V, 3373.

23 Bk. Âlûsî, X, 154; ayrıca bk. I, 18.

24 Bk. Şefaettin Severcan, *Keşfî'nin Selim-nâmesi*, Kayseri 1995, s. 20.

25 Kapuağası Hasan Ağa, Hasan-Can'a rüyasını şöyle anlatır: "Eşiğinde oturduğumuz kapıyı

Âlûsî, yerine göre âyetlerden bu tür işaretler, anlamlar çıkartılabileceğini söyledikten sonra, “*Rumlar, (Arapların bulunduğu bölgeye) en yakın bir yerde yenilgiye uğradılar.*”²⁶ Âyetinden İbn Barracân’ın, Salahaddîn Eyyübî’nin Kudüs’ü fethedeceğini çıkardığını söylemiştir²⁷. Bursalı İsmail Hakkı (ö. 1137/1725) da *Rûhu’l-beyân* adlı tefsirinde bu âyetin, 583/1187 yılında Salahaddîn’in Kudüs’ü fethedeceğine işaret ettiği yolundaki görüşlere yer vermiştir. O, Sa’deddîn Hamevî’nin söz konusu âyetten Timur’un 800/1397 yılında Rumları yeneceğini çıkarttığını da söylemektedir²⁸.

Kur’an’da görev ve sorumluluklarını yerine getirmeyen toplumun yerine başkasının geçmesi, toplumsal bir yasa biçiminde sunulmaktadır. Yeryüzüne sahiplik etme anlamında hilâfetin el değiştirmesi, bir toplumun yerine diğerinin geçmesi konusuna ilişkin âyetler, müfessirlerin kimliklerine göre farklı yorumlara konu olmuştur. Onlar bu konudaki toplumsal yasayı ortaya koymaktan ziyade, bu yetkiyi eline geçiren toplumun kim olduğunu belirleme gayretinde olmuşlardır. Osmanlı alimleri arasında da söz konusu âyetleri aynı anlayış çerçevesinde yorumlayanlar olmuştur. Burada öncelikle, yorumlarının dayanaklarını açık biçimde ortaya koyan Osmanlı alim ve müfessirlerinden örnekler verecek, bu arada diğerlerinin görüşlerine de değineceğiz.

Kur’an, çağrıda bulunduğu ilk toplumu yaşadığı bölgenin mirasçısı olarak görür. Geçmişte bu bölgede yaşayıp varlığını sürdürümemeyerek tarihin sayfalarına gömülen toplumların adlarını anar, hayat hikâyelerinden ders çıkartılması gereken kesitlerin resmini çizer. Onların arkada bıraktıkları, sahipsizlikten harabe haline gelen tarihî eserlerine dikkatle bakılmasını ister. Bunların sahiplerine ne oldu, neyi yaptılar veya yapmadılar ki, varlıklarını koruyamadılar? Bu sorulara bulunacak cevap, bir toplumun yeryüzünün sahipliğini elden bırakmadan, varlığını kesintiye uğratmadan ayakları yere sağlamca basan bir

hızlı hızlı çaldılar. ‘Ne haber var’ diye ileriye bakıp kapıya vardım. Kapı, bir adamın giremeyeceği kadar biraz açılmıştı. Etraf sarıklı nuranî kimselerle dolmuştu. Hepsi de silahlı ve elleri bayraklı mükemmel şahıslar. Kapının dibinde elleri sancaklı dört nuranî kimse duruyordu. Kapıyı vuranın elinde Padişah’ın ak sancağı vardı. Bana dedi ki: Bilir misin neye gelmişiz? Ben de: Buyurun! dedim. Dedi ki: Bu gördüğün kimseler Rasulullah’ın ashabıdır. Bizi o gönderdi ve Selim Han’a selam ederek buyurdu ki: “*Kalkıp gelsin ki, Haremeyn hizmeti ona buyuruldu*”. Gördüğün bu dört kişiden, bu Ebû Bekr-i Sıddıyık, bu Ömer-i Fâruk, bu Osman-ı Zî’n-Nüreyn’dir. Seninle konuşan ben ise Ali bin Ebi Tâlib’im. Var Selim Han’a söyle” dedi ve kayboldular...” Hasan-Can, bu rüyayı Padişah’a anlatınca o şöyle demiştir: “*Sana demez miyiz ki, biz bir tarafa emir verilmeden hareket etmemişizdir...*”

26 Rûm, 30/ 2-3.

27 Âlûsî, I, 18.

28 Bursalı İsmail Hakkı, *Rûhu’l-Beyân*, İstanbul 1331, V, 6.

toplumun oluşturulmasını sağlayacaktır. Verdiği bu örneklerle Kur'an, yaşamakta olan tüm insanlara tarihin mesajını ulaştırır. İlk muhatapları ve onların şahsında bütün insanlara seslenir.

Bu bağlamda Kur'an'ın Arap toplumuna en şiddetli uyarısı, onların Tebük Seferi (630 H.) ile ilgili tutumları nedeniyle yapılırdır. İran karşısında zafer kazanan Bizans, günden güne büyüyen bir güç, bir tehlike olarak görmeye başladığı İslâmiyet'in bu hızını kesmek için girişimde bulunmaya başlamış ve Hıristiyan Arapları da yanına almıştı. Müslümanların kuzeylerinde oluşturulan bu gücü dağıtması gerekiyordu. Hz. Peygamber ordu hazırlama girişimlerine başlamıştı. Ülkede müthiş bir sıcak ve kıtlık vardı. Bu durum, halkın evini barkını bırakıp savaşa çağrısına uymasını güçleştiriyordu. Bu ortamı değerlendiren münafıklar bulunmaz bir fırsat yakalamıştı. Onlar, "Sıcakta savaşa gitmeyin."²⁹ diye başkalarını da sefere katılmaktan alıkoymak istiyorlardı³⁰. Kur'an, Arap toplumunun Tebük Seferine karşı takındıkları olumsuz tavırlar nedeniyle gündeme getirdiği, bir toplumun diğeriyle değiştirilmesi durumunu şu ifadelerle dile getirir:

"Ey inananlar! Size ne oldu ki, 'Allah yolunda savaşa çıkın' dediği zaman yere çöküp kaldınız. Âhireti bırakıp, dünya hayatına mı razı oldunuz. Oysa dünya hayatının geçimi âhirete göre pek az bir şeydir. Çıkmazsanız, Allah size can yakıcı bir azapla azap eder ve yerinize başka bir millet getirir. Ona hiçbir zarar veremezsiniz. Allah her şeye kadirdir."³¹

Tebük Seferine Hz. Peygamberle birlikte katılmak istemeyenler bu âyette şiddetle kınanmakta ve onların elem verici bir azaba uğrayacakları belirtilmektedir. Müfessirler burada kendisiyle tehdit edilen azabın, âhiret³² mi yoksa dünya azabı³³ mı olacağı konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Buna göre Allah, böyle davranan kimseleri kıtlık, sefalet, baskı ve esaret gibi acıklı durumlarla karşılaştırmak suretiyle onları henüz dünyada iken cezalandıracak ve yok edecek, yaşadığı dünyada etkinliğini kaybettirecektir³⁴.

Müfessirler, Tebük seferine çıkmak istemeyen, Arapların yerine getirileceği belirtilen toplum hakkında çeşitli görüşler öne sürmüşlerdir. Kimilerine göre

29 Tevbe, 9/81.

30 Bk. Mevlânâ Şibli, *Asr-ı Saadet* (çev. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul 1973, I, 371-373.

31 Tevbe, 9/38-39.

32 Bagavî, II, 292.

33 Taberî, X, 134; Âlûsî, VI, 139.

34 Bk. Yazır, IV, 2545.

bunlar tâbiûn³⁵, kimilerine göre is Farşlılar, Yemenliler veya bu âyetin nüzulünden sonra müslüman olan toplumlardır³⁶. Âyette *kavm* sözcüğü mutlak anlamda geçtiği için bu toplumun, taşıdığı görev ve sorumluluğunun bilincinde olan ve gereklerini yerine getiren bir toplum veya toplumlar olması muhtemeldir³⁷.

Bu türden bir değişmeye işaret edilen âyetlerden birinde de şöyle denilmektedir: “Eğer yüz çevirecek olursanız, yerinize başka bir toplum getirir de, onlar, sizin gibi olmazlar”³⁸. Aynı konuya işaret eden diğer bir âyette de durum şöyle ifade edilmektedir: “Ey inananlar! Sizden kim dininden dönerse, bilsin ki Allah, yakında öyle bir toplum getirecek ki, O onları sever, onlar da O’nu severler. Onlar, müminlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı onurludur. Bunlar, Allah yolunda savaşmaktan bir an geri kalmazlar ve kınayanın kınamasından da korkmazlar. Bu, Allah’ın dilediğine bağışladığı lütfudur. Allah’ın lütfu geniştir ve O her şeyi bilir”³⁹. Bu topluluğun da; isyancılarla savaşan Ebû Bekir ve arkadaşları, Ensâr, Yemenliler, Farşlılar, Hz. Ali ve arkadaşları olduğuna dair rivâyetler bulunmaktadır⁴⁰.

Hoca Sa’deddîn Efendi, bu âyette Allah’ın övgüsü ile şereflenmiş olan toplumun, başta yöneticileri olmak üzere *Osmanlı Türkleri* olduğu düşüncesindedir. Ona göre Allah’ın bu buyruğu, sonsuz kerem hazinelerinden çıkartılmış tek bir pırlantadır. Dinin gereklerini yerine getirme, törelerini egemen kılma yolunda da bu tutum, onların şanına uygun düşmüştür⁴¹.

Vânî Mehmed Efendi’nin Değerlendirmeleri

Osmanlı alimlerinin yukarıda aktarmaya çalıştığımız bu ortak görüşünün sözcülüğünü de, XVII. asır Osmanlı alimlerinden Vâni Mehmed Efendi’nin

35 Ebû Abdillâh Muhammed b. Yusuf b. Hayyan el-Endelûsî, *el-Bahru’l-Muhît*, Riyad, ts., V, 42; Râzî, IV, 642.

36 Bk. Bagavî, II, 292; Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu’l-kadir*, Beyrut 1983, II, 362; Ebussuud Efendi, IV, 64; Nimetullah-i Nahcivânî, *el-Fevâtihu’l-İlâhiyye ve’l-Mefâtihu’l-Gaybiyye*, İstanbul 1325, I, 305; Bursalı İsmail Hakkı, III, 429; Âlûsî, VI, 139; Fadl b. Hasan et-Tabersî, *Mecmau’l-Beyân*, Beyrut 1986, VI, 47.

37 Bu bakımdan bir grup müfessir, bu toplumun kimler olduğu konusunda görüş ayrılığına düşüldüğünü ve delilsiz olarak da, bu toplumu belirlemenin mümkün olmadığını ileri sürmüşlerdir (Şevkânî, II, 362).

38 Muhammed, 47/38.

39 Mâide, 5/54.

40 Taberî, VI, 282; Ebu’l-Fidâ İsmail İbn Keşîr, *Tefsîru’l-Kur’ani’l-azîm*, Kahire, ts., III,126; Ebussuud Efendi, III, 51; Bursalı İsmail Hakkı, II, 406; Mustafa el-Merâgî, *Tefsîru’l-Merâgî*, Beyrut 1974, VI, 140; Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, *en-Nuketü ve’l-uyûn*, Beyrut 1992, II, 48; Tabersî, VI, 282.

41 Hoca Sa’deddîn Efendi, I, 24.

(ö. 1096/1685), *Arâisü'l-Kur'an* adlı eserinde üstlendiğini söyleyebiliriz. İstanbul'un güzel bir semtine "Vaniköy"^{e42} ismini veren Vâni, Tevbe suresi 39. âyetini işte bu bakış açısı ile yorumlamıştır. Vâni'yi bu genel kanaati çok açık ve ayrıntılı biçimde Kur'an tefsirine yansıtan ilk kişi olarak değerlendirebiliriz. Onun *Arâisü'l-Kur'an*'da verdiği, biraz sonra sizlere sunacağımız ve konumuzun akışını ağırlaştıracağı endişesiyle bir bölümünü de dip nota taşıdığımız bilgiler, bütünüyle Tevbe suresi 39. âyetinin yorumu niteliğindedir.

Vâni Mehmed Efendi, Hz. Peygamber'le Tebük seferine çıkmaktan kaçınan kimselerin azaba uğratılma uyarısını; dünyada düşmanlarının kendilerine üstün gelecekleri, âhirette de yakıcı bir azapla karşılaşacakları şeklinde, diğer tefsirlerde de yer alan bilgileri aktardıktan sonra, "yerinize başka bir millet getirir" ifadesinde, Arapların yerine getirilen milletin Türkler olduğunu belirtmiştir⁴³. O, bu görüşünü, Türklerin İslâm Dinine hizmetleri ve tarihte düşmanlarıyla yapmış oldukları mücadelelerde sağlamış oldukları üstün başarıları örnek göstererek desteklemeye çalışmakta ve eski Türk, Selçuklu ve Osmanlı tarihlerinden örnekler vermektedir. Emeviler ve Abbasiler tarafından birçok fetih girişimlerinde bulunulmasına rağmen, İstanbul'un fethinin Osmanlı tarafından gerçekleştirilmesini de bu bağlamda ele almaktadır⁴⁴.

Vâni Mehmed Efendi Türklerle ilgili olarak bazı Türk tarihlerinde de yer alan görüşleri, yukarıda geçen âyetin bir yorumu olarak Kur'an tefsirine aktarması bakımından Osmanlı müfessirleri arasında önemli bir yere sahip olmuştur. Kendisinden önce bazı Osmanlı müfessirlerinin, tefsirlerde yer alan Türkler aleyhindeki mesnetsiz fikirleri tefsirlerine aynen aktarıldıklarını da hesaba katarsak, onun bu konudaki görüşlerinin orijinalitesi daha da iyi anlaşılacaktır. Onun *Arâisü'l-Kur'an* adlı tefsirinde *Tevbe suresi 39. âyetine* getirdiği yorum şöyledir:

"Ey Arap topluluğu! Siz gelecek zamanlar içerisinde, nitekim Hz. Peygamber döneminde Esedoğulları ve Katafanoğulları'nın yaptığı gibi, *Rum Seferine* yine katılmaz da toptan terk ederseniz⁴⁵ "Allah, sizi can yakıcı azap ile cezalandırır." Çünkü onlar, Tebük Seferi'ne katılamama konusundaki özürlerini açıklayınca: "Bedevilerden, özür beyan eden kimseler, kendilerine izin verilmesi

42 Bk. Pazarbaşı, *Vâni Mehmed Efendi, Arâisü'l-Kur'an*, Ankara 1997, s. 50-51.

43 Vâni Mehmed Efendi, *Arâisü'l-Kur'an*, Süleymâniye Ktp., Yeni Câmi, nr. 100, vr. 543^a.

44 Bk. Vâni Mehmed Efendi, *Arâisü'l-Kur'an*, vr. 542^b-547^a.

45 Âyetteki bu hitap, o günkü topluluğa olduğu gibi, gelecektekilere de yöneliktir (bk. Yazır, IV, 2544).

için geldiler. Allah'a ve Resulüne karşı yalan söyleyenler ise, (özür bile dilemeden) oturup kaldılar. Onlardan kâfir olanlara, elem dolu bir azap isabet edecektir. ..."⁴⁶ âyeti nazil olmuştu. "Eğer sefere çıkmazsanız" Allah, kuraklık ve düşmanınızı üzerinize musallat etmek suretiyle, son derece "elem verici bir azap ile sizi cezalandırır." Ey Arap topluluğu! "Sizi başka bir milletle değiştirir."⁴⁷

Vânî Mehmed Efendi, işte bu âyette uyarılan Arap topluluğuna hiçbir yönüyle benzemeyen *Türk Milleti* olduğunu iddia etmektedir. O, sözlerine şöyle devam etmektedir: "Çünkü biz, uzun zamanlardan beri, gerek doğuda ve gerekse batıda, *Rumlar* ve *Frenkler*'le savaşılan gazilerin; tüm Rum ülkelerini ele geçirip, buraları yurt edinmiş bulunan Türkler olduğunu görmekteyiz. Onlar, bu bölgelere yerleşmişler ve sonuçta Rum, Ermeni ve Gürcü ülkeleriyle Frenk ve Rus ülkelerinin bir kısmı Türk ülkeleri haline dönüşmüştür. Bu bölgelerde, zamanla Türk dili yaygınlık kazanmış, İslâm'ın ve Müslümanların hükümleri uygulanmıştır. Türklerin büyük çaba ve gayretleriyle Hıristiyanların pek çoğu hem İslâm Dini'ni kabul etmişler, hem de Rum, Frenk ve Rus kökenli olmalarına rağmen Türklüğü benimsemişlerdir. Bu da, *Allah'ın Türklere nasip etmiş olduğu bir lütfudur*. Allah, büyük lütf sahibidir"⁴⁸.

Müslüman Türkler, Tatarlardan kaçarak o günün bilinen Rum sınırları boyunca, çeşitli bölgeleri kendilerine sığınak edinmişlerdir. Onlar, Frenkler ve Rumlardan kendilerine ilişen kimselerle savaşmak suretiyle buralarda ikamet etmişler ve onların seferleri de İstanbul şehrine kadar ulaşmıştır. Bu nedenle şehrin fethinin Türklerin elleriyle olması umuluyordu. *Beydâvî*, *Mesâbîh*'in şerhi *Ezhâr* da şöyle demiştir:

Bu şehirle kastedilen, *Konstantiniyye*'dir. *Rumiyye* de denilmiştir. Mehdî, 1500 gemiden oluşan ordusuyla, bu şehre yürümüş ve orayı fethetmiştir. Birinci görüş daha sahihtir. *Dârimî*, Resulullah'a bu iki şehirden hangisinin; Konstantiniyye'nin mi, yoksa Rumiyye'nin mi, önce fetholunacağı sorulunca, O'nun: "*Hirakl'in şehri Konstantiniyye'dir*", dediğini aktarmıştır⁴⁹. *Celâleddin es-Suyûtî*, *Câmiu's-Sağîr*'de "*Konstantiniyye elbette fetholunacaktır. Onun emiri, ne güzel emirdir. Bu ordu, ne güzel ordudur*"⁵⁰ hadisini nakletmiştir.

46 Tevbe, 9/90.

47 Tevbe, 9/39.

48 *Arâis*, vr. 542 b-543a.

49 *Beydâvî*'den nakledilen kısım burada bitmiştir.

50 *Celâleddin es-Suyûtî*, *Câmiu's-Sağîr*, no. 7227, II, 345.

İbn Kesir, Tefsir’inde Allah Teâlâ’nın İsâ için “*Sana uyanları kıyâmet gününe kadar, inkâr edenlerin üstünde tutacağım*”⁵¹ sözü hakkında şu yorumu yapmıştır: “Hz. Muhammed’e iman edenler aynı zamanda Mesih’e de gerçekten iman etmişlerdir. Müslümanlar Nasrânileri Şam’dan çıkarıp onları Rum ülkesine sürünce, onlar da kendi şehirleri olan Konstantiniyye’ye sığınmışlardır. İslâm ve Müslümanlar, kıyamete kadar onlardan üstün olmaya devam edecektir. Hz. Peygamber, onların âkıbetini ümmetine şöyle haber vermiştir: “*Konstantiniyye fetih olunacak, onların malları ganimet olarak alınacak ve Rumlar, insanlığın tarihte bir benzerini görmediği ve bundan sonra da göremeyeceği bir şekilde büyük bir bozguna uğratalacaklardır*”⁵².

“İstanbul’u Türkler fethetmiştir. Kumandanları, *Sultan Muhammed b. Sultan Murad el-Osmani*’dir. O, 857/1453 yılında 54 gün süren bir savaşla Konstantiniyye’yi fethetmiştir.”⁵³ “*Mesleme b. Abdü’l-Melik el-Mervânî*, İstanbul’u yedi sene muhasara etmiş ve fethetmeye muvaffak olamamıştır. Bundan önce *Yezid b. Muaviye* de, yaklaşık altı ay boyunca bu şehri muhasara etmiş ve sefere katılan Resulullah’ın arkadaşı *Ebü Eyyûb el-Ensârî* burada vefat etmiştir. Fetih ne onlara, ne de onlardan başkasına nasip olmuştur”⁵⁴. Vâni Mehmed Efendi, bu konudaki görüşünü: “*Allah, “Türkleri lütfuyla İslâm dinine girdirerek, Müslümanlar üzerine nimetini tamamladı.*”⁵⁵ sözleriyle açık biçimde ortaya koymuştur.”⁵⁶

51 Al-i İmrân, 3/55.

52 İbn Kesir’den yapılan nakil burada sona eriyor. Bk., İbn Kesir, I, 367.

53 *Arâis*, vr. 543^b.

54 *Arâis*, vr. 544^a.

55 *Arâis*, vr. 545^a.

56 “Türkler’in ahvalinin ayrıntılarına gelince, bu da Peygamberimizin ümmetini Türkler’le savaşmaktan nehyetmiş olmasıdır. Türk ismi, Oğuz Han’ın çocuklarına verilmektedir. Onlar, *Türkmenler*’dir. Çünkü onun oğulları veya oğullarının oğulları 24 taneydi. Bunlardan bazıları; Avşar Han, Salur Han, Eymür Han, Bayındır Han, Kaçar, Bayat, Kaynak, Kalı Han ve diğerleri. Bunlar çoğaldılar ve babalarının isimleriyle adlandırılan 24 boy haline geldiler. Bu nedenle dünyadaki Türk ve Türkmenlerden olan herkes bu boylardandır. Onların meskeni, *Maveraünnehir* ötesindeki Türkistan ülkesi olmuştur. Onlar aynı zamanda *Bin Kışlak* ülkesine de yerleşmişlerdi. Buranın halkı, mecûsî idiler. Müslümanlar bunlarla savaşmamış, ancak onlar üzerine Türkler hücum etmişti. Hicrî 350 senesi civarında *İsmâiliyye* denilen *Râfızîler*’den olan mülhitler, Mısır ve Suriye’yi istila etmişler, Abbâsî halifelerinin dışında, dünyanın bütün müslüman hükümdarları Râfızîleşmişlerdi. Müslümanların aralarındaki bir takım görüş ayrılıklarından yararlanan Rumlar, İslâm ülkelerini istila ederek, vaktiyle müslümanların kendilerinden almış oldukları ülkeleri yeniden alıp, *Ruhâ* (Urfa) ve *Malazgirt*’e kadar dayanmışlardı.” (*Arâis*, vr. 545^a).

Vânî Mehmed Efendi, söz konusu âyetin tefsiri olarak Selçuklu ve Osmanlı tarihinden örneklerle sürdüğü açıklamalarını şöyle tamamlar:

“İşte bu, Allah'ın “Sefere Çıkmazsanız Allah sizi can yakıcı azapla cezalandırır ve yerinize başka bir millet getirir. Siz ise O'na hiçbir zarar veremezsiniz. Allah her şeye kadirdir.” (Tevbe, 9/39) âyetinin yorumudur. Yani, Ey Arap topluluğu! Eğer Rum Seferine çıkmazsanız, Allah size can yakıcı azap ile yani düşmanınızın sizi istilası ile azap eder. Şu an Doğu ve Batı'da Türk, Arab'a üstün gelmiştir. “Ve yerinize başka bir millet getirir.” yani Rum seferine çıkma konusunda onları sizin yerinize bedel kılar. Onlar (sizin yerinize geçirilen topluluk) da Türk'tür. “Ve yerinize başka bir millet getirir” cümlesini, kendisinden önceki “Çıkmazsanız Allah size can yakıcı azap ile cezalandırır.” cümlesine atfetmek, hususi olanı umumî olan üzerine atfetmektir. Çünkü burada geçen “istibdal”, bir azap çeşididir. Ey Arap topluluğu! O'na, Allah'a hiçbir zarar veremezsiniz. Çünkü O, her şeye kadirdir. Burada, önceki cümlelerin tamamlayıcısı olarak “Allah her şeye kadirdir.” denilmiştir. Türk'ün size üstün gelmesiyle sizi azaplandırmaya, sizin yerinize Türk'ü getirmeye, sebepleri değiştirmeye, bir sebep aracılığı olmaksızın dinine yardıma kadirdir”⁵⁷.

Kur'an'ın Siyasî Yorumunda Türkler

İslâm tarihini, İslâm dinine inanmış çok sayıda etnik, sosyal, kültürel ve siyasî bir yelpazenin oluşturduğu bir tarih olarak tanımlayacak olursak, doğal olarak müfessirleri de kendi özel kimlikleri içinde görme durumunun bir zorunluluk olarak ortaya çıktığını görürüz. Böylece onların ideolojik okumalarının arka planını görebiliriz. Kur'an'ın bazı tarihî anlatımlarının bir yorumu niteliğinde birtakım müfessirin Türkler hakkında yaptığı olumlu veya olumsuz değerlendirmeler de bu çerçevenin içinde düşünülmelidir.

Müslüman Arapların tarihte ilk kez Türklerle karşılaştıkları andaki izlenimleri, yorumlarının da rengini belirlemiştir. Onların bu karşılaşması daha çok savaş ortamlarında olduğu için Türklerle ilgili değerlendirmeleri genelde olumsuz olmuştur. Türklerin Müslüman oluşuyla birlikte bu izlenim, olumlu bir hâle dönüşmüştür. Tefsirlere ilk giriş yaptığı şekliyle de bu görüşler, Türk müfessirlerinin de dâhil olmak üzere asırlarca hiçbir engel, eleştiri ve sorgulamayla karşılaşmaksızın, neredeyse bütün tefsirlerde tekrar edilegelmiştir. Sayısı az da olsa zaman zaman bu geleneği sorgulayan müfessirler olmuştur.

Tefsir tarihinde özellikle Türklere yönelik ideolojik okumalar daha ziyade Zülkarneyn, Ye'cüc ve Me'cüc'ün kimlikleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu nedenle biz de bu örnek üzerinde durmayı uygun gördük.

Zülkarneyn, Ye'cüc-Mecüc ve Türkler

Zülkarneyn, Kur'an'da öyküsü anlatılan ve taşıdığı misyona sahip insanlar için güzel bir örnek olarak gösterilen sayılı şahsiyetlerden biridir. Ye'cüc ve Me'cüc ismi de bu öykünün içinde geçer ve içeriğinin temel unsurlarından birisini oluşturur. Bu iki toplum hakkında Kur'an'ın yaptığı değerlendirmeler oldukça önem arz eder ve toplumların davranışlarını sorgulamasının bir gereklilik olduğunu vurgular. Zülkarneyn'i öne çıkartan, bu iki topluluğun bozgunculuk yapmasına imkân vermemesidir. Bu öyküde Zülkarneyn, övülen niteliklerin sahibi örnek bir şahsiyet, Ye'cüc ve Me'cüc ise, kötülüğü temsil eden, bunun için yerilen iki toplumdur. Burada konuyu bir bütünlük içinde ortaya koyabilmek için önce bu kıssanın anlatıldığı âyetlerin meallerini verecek, daha sonra da konu başlığımızı ilgilendiren boyutlarını öne çıkartarak değerlendirmesini yapmaya çalışacağız.

“(Ey Muhammed!) Sana Zülkarneyn hakkında soru sorarlar. De ki: Size ondan bir hatıra anlatacağım. Biz onu yeryüzünde egemen kılmış ve ona gereksinim duyduğu her türlü araç ve gereci sağlamıştık. O da yaptığı her işte doğru ve uygun araçlara başvurdu. Günün birinde güneşin battığı yere vardı. Güneş ona kopkoyu, bulanık bir suya batıyormuş gibi göründü. Orada bir topluluğa rastladı. Biz ona: ‘Ey Zülkarneyn! Onlara azap da edebilirsin, güzel de davranabilirsin’ dedik. O şöyle cevap verdi: ‘Haksızlık edeni cezalandıracağız. Sonra o Rabbine döndürülecek, o da ona korkunç bir azap çektirecek. İman edip dürüst ve erdemli davranan kimseye gelince, onun için de en güzel karşılık vardır. Biz onu yerine getirilmesi kolay olanla yükümlü tutacağız. Sonra yine o, doğru amaca varmak için doğru aracı seçti. Güneşin doğduğu yere vardığında güneşi, kendileriyle güneşin arasına bir siper koymadığımız bir topluluğun üstüne doğuyor gördü. İşte böyle. Biz sınırsız bilgimizle onun zihninden geçenleri biliyorduk. O, bir kez daha doğru amaca varmak için doğru aracı seçmişti. *Nihâyet iki dağın arasına ulaştığında, orada neredeyse hiçbir sözü anlamayan bir topluluğa rastladı. Bunlar ona: ‘Ey Zülkarneyn! Bu ülkede Ye'cüc ve Me'cüc bozgunculuk yapıyor. Onlarla bizim aramıza bir set yapman için sana bir vergi verelim mi? dediler. O, ‘Rabbimin bana vermiş olduğu egemenlik daha hayırlıdır. Bana gücünüzle yardım edin, sizinle onlar arasına aşılmaz bir engel yapayım. Bana demir kütleleri getirin. İki dağın arası aynı seviyeye gelince körükleyin!’*

dedi. Demirler kor haline gelince: 'Bana erimiş bakır getirin de üzerine döküyüm' dedi. Artık onlar onu ne aşabildiler, ne de delip geçebildiler. Zülkarneyn: 'İşte bu, Rabbimin bir rahmetidir. Rabbimin belirlediği zaman gelince onu yerle bir edecektir. Rabbimin verdiği söz gerçekleşir' dedi"⁵⁸.

Zülkarneyn'in nerede ve ne zaman yaşadığı Kur'an'da açıkça belirtilmemiştir. Müfessirler, Zülkarneyn'in kimliği, zamanı ve olayların geçtiği mekânla ilgili olarak birbirini tutmayan rivâyetleri eserlerine taşımışlar, kendileri de çoğu zaman tercih yapmakta zorlanmışlardır. Müfessirler bu konuda genelde kendilerinden önceki rivâyetleri aynen aktarmışlar, bazen de etnik, tarihî veya kültürel kimliklerini öne çıkartarak, Zülkarneyn'i millileştirmişlerdir. Bunun da çoğunlukla toplumların çeşitli alanlarda ün yapmış kişileri kendilerinden gösterme eğiliminde olmasından kaynaklandığını söyleyebiliriz. Böyle bir anlayışın sonucunda, her müfessirin favori olarak gösterdiği Zülkarneyn de birbirinden farklı olmuştur. Bir başka deyişle, tefsirlerde Zülkarneyn'in kimliği ile ilgili olarak verilen çelişkili bilgiler, adeta birbiriyle bitiş noktası belli olmayan bir yarışın içinde yorgun düşmektedir.

Kur'an, bu kişinin yalnızca lakabını söylemiş, ismini ve kimliğini açıkça belirtmemiştir. Ayrıca müfessirlerin adlarını tahminen verdiği şahısların, Kur'an'ın niteliklerini açıkça belirttiği Zülkarneyn tanımına pek uymadığı da anlaşılmaktadır. Çünkü müfessirler arasında Zülkarneyn'in Büyük İskender olduğunu söyleyenlerden tutun da, İran Med İmparatoru Dârâ ve Kurûs, Yunan, Himyer krallarından biri, hatta onun bir melek olduğunu bile söyleyenler olmuştur⁵⁹. Durum böyle olunca da onun hayat öyküsüne pek çok uydurma haber de karıştırılmıştır.

Kur'an Zülkarneyn'i, Allah'ı seven ve Allah'ın da kendisini sevdiği salih bir kul olarak tanıtmaktadır. Tarihçilerin ve müfessirlerin Zülkarneyn olarak tahmin ettikleri şahıslarda ise, bu özellikleri tam olarak görememekteyiz⁶⁰. Çünkü onların adlarını verdikleri bu tarihî şahsiyetlerin çoğunun putpe-rest oldukları, çok-tanrılı kültlere bağlı oldukları bilinmektedir. Kur'an ise Zülkarneyn'in Allah'a olan imanına ve ona gönülden bağlı oluşuna özel bir vurgu yapmaktadır⁶¹.

58 Kehf, 18/83-98.

59 Bk. Ebussuud Efendi, V, 239-241; Âlûsî, IX, 35-43.

60 Bk. İsmail Cerrahoğlu, "Ye'cûc-Me'cûc ve Türkler", A.Ü.İ.F. Dergisi, Ankara 1975, XX, 106-108.

61 Bk. Esed, II, 602.

Türklerin Müslümanlık öncesi tarihleriyle pek ilgilenmedikleri için Osmanlı alim ve müfessirlerinin çoğunluğu, Kur'an'ın tarihî anlatımlarında adı belirtilmeyen, ancak örnek olarak gösterilen veya idealize edilen kişi veya toplumu belirleme noktasında Türkler aleyhindeki görüşleri eserlerine almakta bir sakınca görmemişlerdir.

Osmanlı dönemi müfessirleri bu yaklaşım tarzından hareketle, Zülkarneyn'in kimliği ile ilgili olarak tefsirlerde yer alan bilgiler aynen aktarmışlar⁶², onlar, adı sayılanlar arasında da ağırlıklı olarak İskender'i tercih etmişlerdir⁶³. Ebussuud Efendi, diğer meslektaşlarından farklı olarak belirli bir isim vermeden Zülkarneyn'in *Türk hükümdarlarından biri* de olabileceğini ifade etmiştir. Türk müfessirleri arasında onun böyle bir görüşü Kur'an tefsirlerine taşımasını oldukça önemli görüyoruz. Bunun nedenini biraz sonra açıklamaya çalışacağız.

Vânî Mehmed Efendi, Ebussuud Efendi'den bir adım daha ileri giderek, Zülkarneyn'in *Oğuz Han* olduğu şeklindeki Türk tarihlerinde de yer alan ve dayanağı geleneksel ve folklorik olan bir görüşe katılmaktadır. O, *Araisü'l-Kur'an* adlı eserinin birinci bölümünde müstakil bir başlık altında bu kıssayı ele almış ve konuyu anlatan Kehf suresi, 83–98. âyetlerinin tefsirini yapmıştır. O, burada Kehf suresinin nüzul sebebini anlattıktan sonra, Zülkarneyn'in kimliği ile ilgili olarak tefsirlerde yer alan rivâyetleri aktarmış⁶⁴ ve bu konuda kendi görüşünü de açık bir biçimde ortaya koymuştur:

“Türklerin Benî İshâk'tan kabul edilmesine gelince; buradaki İshâk'ın, İshâk Peygamber olduğu açıktır. Bil ki, ben Türk tarihlerinde, Oğuz Han'ın Yafes'in neslinden olduğunu gördüm. Türklerin tamamı O'nun neslindedir. Oğuz Han, Hz. İbrahim'le çağdaş idi. Hatta Türkler, O'nun İbrahim'e iman ettiğini ve İshak'ın kızıyla evlendiğini de iddia ederler ve Türkler, Kur'an-ı Kerim'de zikredilen Zülkarneyn ile kastedilen Oğuz Han'dır, derlerdi. Bu duruma göre Türkler, anne tarafından Hz. İshak'ın evladı olmuş olurlar. Nitekim Hz. İsa'nın da Benî İsrail'den olduğu gibi, Türkler de, Beni İshak'tan sayılırlar. Bunda asla bir müşkillik yoktur⁶⁵.

Bursalı İsmail Hakkı da Zülkarneyn kıssasının anlatıldığı âyetleri tefsir ederken, Türklerin aslının Kantûrâ oğullarından olduğunu, Kantûrâ'nın da

62 Bk. Ebussuud Efendi, VI, 239-241; Âlûsi, IX, 35-43.

63 Nahcivânî, 488; Bursalı İsmail Hakkı, V, 292; Âlûsi, IX, 38.

64 Vâni Mehmed Efendi, *Araisü'l-Kur'an*, yazma, Kayseri Raşid Efendi Ktp., no. 21525, vr. 261^a-264^b.

65 Vâni Mehmed Efendi, *Arâisü'l-Kur'an*, Süleymâniye Ktp., Yeni Câmi, nr. 100, vr. 543^a.

Hız. İbrahim'in toplumundan/ soyundan olduğunu söylemektedir⁶⁶. Buradan onun açıkça belirtmese de Zülkarneyn'in kimliğine ilişkin bir imada bulunduğunu söyleyebiliriz. Bu yorumdan hareketle Vâni Mehmed Efendi ile Bursalı İsmail Hakkı'nın Türklerle ilgili söylediklerinden ortak noktalar çıkarmamız mümkündür. Buna göre, Türklerin soyunun Hz. İbrahim'e kadar götürülmesi, genel kabul görmüş folklorik kültürün bir yansıması olarak görünmektedir.

Kur'an'da Zülkarneyn kıssasının Ye'cüc ve Me'cüc'le bağlantılı olarak anlatıldığını yukarıda belirtmiştik. Ye'cüc ve Me'cüc ismi, konumuzun başında mealini verdiğimiz Kehf suresinin 94. âyetinin yanı sıra yine Zülkarneyn olayı ile ilgili bir bağlam içinde Enbiyâ suresinin 96. âyetinde⁶⁷ olmak üzere iki yerde geçmektedir.

Kur'an'da ve hadislerde Ye'cüc ve Me'cüc'ün soyları, mekânları ve zamanları belirtilmemiş, yalnızca yeryüzünde bozgunculuk yapan iki topluluk olarak anılmışlardır. Müslüman tarihçiler ve müfessirlerin birçoğu Ye'cüc ve Me'cüc'ün Türkler olduğunu söylemişlerdir. Bütün bunlar, dayanaksız ve bir spekülasyondan öteye gidemeyen çelişkilerle dolu yorumlar olup, asla gerçekleri yansıtmamaktadır. Her devrin Ye'cüc ve Me'cüc'ü vardır. Gerek geçmişte Zülkarneyn'in bozgunculukları yüzünden Ye'cüc ve Me'cüc'ü hapsedmesini, gerekse bir kıyamet âlâmeti olarak ahir zamanda ortaya çıkıp dünyayı fesada vereceklerini haber veren âyetlerden, onların her dönemde dünyayı ifsat eden topluluklar olabileceği ve bunların da her milletten çıkabileceği anlaşılmaktadır⁶⁸.

Ebussuud Efendi ve Âlûsî, Ye'cüc ve Me'cüc'ün Türkler olduğunu iddia eden rivâyetleri tefsirlerine aynen taşımışlar⁶⁹ ve bu konuda düştükleri çelişkinin de pek farkında olamamışlardır. Nimetullah Nahcivânî (ö. 920/1514), bu konuda tek bir görüşe yer vermiştir ki, o da Ye'cüc ve Me'cüc'ün Türklerden iki kabilenin ismi olduğudur. Nahcivânî'nin, Zülkarneyn'in karşılaştığı bu iki dağın, kuzeyde Türklerin yaşadığı toprakların son bulduğu yerdeki iki dağ olduğu, Ye'cüc ve Me'cüc'ün de, bu iki dağın ötesinde bulunduğu yolundaki görüşleri aktardıktan sonra, tekrar dönüp Türkler hakkında böyle bir şey demesi oldukça ilginçtir⁷⁰. Bursalı İsmail Hakkı'nın ise, bilimsel dayanaktan yoksun bu asılsız rivâyetlere tefsirinde yer vermemeye büyük bir özen gös-

66 Bursalı İsmail Hakkı, V, 297.

67 "Ye'cüc ve Me'cüc'ün seddi yıkıldığı zaman her dere ve tepeden boşanırlar."

68 Cerrahoğlu, "Ye'cüc-Me'cüc ve Türkler", XX, 125.

69 Bk. Ebussuud Efendi, V, 244-245; Âlûsî, IX, 53.

70 Nahcivânî, 490.

terdiği anlaşılmaktadır⁷¹. Bursalı İsmail Hakkı, Ye'cüc ve Me'cüc için yalnızca 'insanlardan iki topluluk' diye sözetmektedir⁷².

Zülkarneyn'in karşılaştığı ve Kur'an'ın adını vermediği, 'neredeysse hiçbir sözü anlamayan topluluk' diye nitelendirdiği bu insanlar kimlerdir? Müfessirlerin büyük bölümü, bu topluluğun Türk olduğu yolundaki rivâyetleri tefsirlerine almışlardır⁷³. Bu duruma göre, Zülkarneyn'in Ye'cüc ve Me'cüc'e karşı yapılacak set için 'bana gücünüzle yardım edin' dediği topluluğun Türk olması gerekir. Müfessirlerin bu âyetler çerçevesinde aktardıklarını veya kendi düşüncelerini dikkatle okuyacak olursak ortaya şöyle bir sonuç çıkmaktadır: Türkler hem Zülkarneyn'den bozguncu Ye'cüc ve Me'cüc'e karşı yardım isteyen ve Zülkarneyn'in de seddin yapımında kendilerinden yardım istediği bir topluluk, hem de Ye'cüc ve Me'cüc olmaktadır. Birbirini peş peşe izleyen bir anlatım örgüsü içinde, müfessirlerin grup halinde içine düştüğü bu çelişkiye nasıl bir anlam vermemiz gerekir?

Vânî Mehmed Efendi, Zülkarneyn kıssasında bozguncu nitelikleriyle tanımlanan Ye'cüc ve Me'cüc'e⁷⁴, kendinden önceki birçok müfessirin Türk kimliğini giydirmesine karşılık o, bu bozguncu millete karşı set çeken Zülkarneyn'in Türk olduğunu söylemiştir. O aynı zamanda set yapma konusunda ona yardımcı olan milletin de Türkler olduğunu belirtmiştir. Türkler aleyhinde tefsirlere giren bu tür yorumların birtakım tarihî ve siyasî nedenleri olsa gerektir.

Zülkarneyn, Ye'cüc ve Me'cüc'ün kimlikleri konusundaki görüşlerini tefsirine ilkönce yansıtan müfessirin yaşadığı çağdaki psiko-sosyal ve sosyopolitik koşullarını tespit etmeden, ideolojik okumasının nedenleri üzerinde konuşamayız. Çünkü Kur'an tefsirinde nakilcilik geleneğinin sonucu olarak ilk yorum, sürekli tekrar edilmektedir. Bu çizgide yer alan bir müfessir de yorumların taşınmasını bir zorunluluk, hatta kutsal bir görev olarak algıladığı için bilimsel, sorgulayıcı yaklaşımdan oldukça uzak kalabilmektedir. Bununla birlikte yorumların paylaşıldığı için yinelenmesini de uzak bir ihtimal olarak görmüyoruz. Ancak bunların hiçbir engelle karşılaşmadan değişik zaman, mekân, etnik, siyasî ve kültürel kimliklerin sahibi olan müfessirler tarafından aynen taşınmasının bizi böyle düşünmeye zorladığını söylemek istiyoruz.⁷⁵

71 Bursalı İsmail Hakkı, V, 297-300.

72 Bursalı İsmail Hakkı, V, 522.

73 Ebussuud Efendi, V, 244; Bursalı İsmail Hakkı, V, 293; Âlûsî, IX, 54.

74 Zül'l-Karneyn ile ilgili olarak Ye'cüc ve Me'cüc'ün söz konusu edildiği âyetlerden biri, 18.

Kehf, 94; diğeri de, Enbiyâ, 21/96-97. âyetleridir.

75 Kur'an'ın tarihî anlatımları etrafındaki ideolojik okumaların, verdiğimiz örnekler ve

Sonuç

Osmanlı dönemi alim ve müfessirleri Kur'an'ın tarihî anlatımlarıyla ilgili tefsirlerde bulunan bilgi yığınlarına eserlerinde genişçe yer vermişler, zaman zaman kendilerine özgün değerlendirme ve yorumlar da yapmışlardır. Tarihî anlatımları içeren âyetler, genelde çeşitli anlamlandırmalara imkân veren bir üsluba sahip olmaları nedeniyle, tefsir tarihi içinde de farklı yorumlamalara kaynaklık etmiştir. Müfessirlerimiz de gerek öncekilerden kendilerine kadar gelen bütün yorumları seçim yapmaksızın aynen aktararak, gerek yorumlardan seçip alarak veya bunlar arasında tercihlerde bulunarak ve gerekse yorumlarıyla bu sürece katkıda bulunmuşlardır.

Oluşturdukları tarihin genelinde Osmanlılar, sahibi oldukları coğrafi mekân ve dünya liderliğini yaptıkları zaman diliminde Müslüman dünyanın en önemli ve en etkili bir üyesi olmuşlardır. İslâmî Türk tarihinde hayatın her alanında zengin bir birikimi temsil eden Osmanlı dönemi, ilim adamları için de önemli bir güç ve güven kaynağı olmuş ve onlar Kur'an âyetlerinden kendi toplumlarını yücelten, tüm toplumlara örnek gösteren işaretler bulmuşlar, tarihî anlatım ve yorumlara esas teşkil eden âyetlere kendilerini muhatap görmüşlerdir.

bunlar üzerinde yaptığımız değerlendirmelere bakılarak geçmişte kalmış, tamamlanmış bir süreç olduğu da düşünülmemelidir. Bu konuda çağdaş müfessirlerden biri olan Reşid Rıza'nın (ö.1935): “*Sana kıyametin ne zaman kopacağını soruyorlar. De ki: Onun bilgisi ancak Rabbimin katındadır..*” (Arâf, 7/187) âyetiyle ilgili ideolojik okuması, bizce hayli ürkütücü ve üzücü bir örnektir. O, tefsirinde hocalarımızın hocası dediği ve büyük alim olarak nitelendirdiği Mahmut en-Neşşâbe'nin (1810–1890) şu çirkin ve gerçek dışı sözlerine yer vermiştir: “İstanbul'un fethedilmesini kıyamet alameti olarak gösteren hadisin manası, Arapların İstanbul'u Türk zorbalardan fethedeceği demektir.” (Reşid Rıza, *el-Menâr, Tefsiru'l-Kur'âni'l-Hakîm*, Mısır 1373, IX, 447) Reşid Rıza, Türkler aleyhinde insafsızca sarf edilen bu sözleri tefsirinde aktarmakla yetinmemiş Mahmut en-Neşşâbenin bir siyasetçi olmadığını ve üstelik onun zamanında Türklerle Araplar arasında bir düşmanlık bulunmadığını da söyleyerek savunmuştur. Reşid Rıza, İstanbul'un fethine ilişkin Peygamberimizin sözlerini ve birçok İslâm alimi tarafından asırlarca tescil edilen yorumuna da tefsirinde oldukça imalı bir biçimde yer vererek, bu ön yargısını daha da belirginleştirmek istemektedir: “Müslüman Türkler, bu hadislerin Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethiyle gerçekleştiğini söylerler. Ama gerçek şudur ki, bu fetihle birlikte Deccal da ortaya çıkacaktır” (Reşid Rıza, IX, 447) Bu tür dini ve bilimsel dayanaktan yoksun yorumları, müfessirlerin siyasal ve ideolojik okumaları olarak değerlendiriyoruz. Krş. Celal Kırcı, *İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler*, İstanbul 1993, s. 207.

Tefsirlerde Müslümanlık öncesi ve sonrası olmak üzere Türk tarihine ilişkin iki ayrı değerlendirme söz konusudur. Osmanlı müfessirlerinin çoğunluğu, İslâm öncesi tarihleriyle Kur'an'da anlatılan tarih arasında ilgi kurma noktasında başkalarının nakilleriyle yetinmişlerdir. Genelde onlar, İslâm öncesi tarihlerinde Türkler için söylenen olumsuz ve ideolojik yorumlara eserlerinde ya aynen yer vermişler, ya da bunları görmezlikten gelerek herhangi bir görüş belirtmemişlerdir. Sayıları az da olsa bazı alimler, bu dönem tarihlerine de sahip çıkarak Türkler hakkındaki olumsuz yargıları kesinlikle kabul etmedikleri gibi cevapsız da bırakmamışlardır.

Osmanlı alimleri, Müslümanlık sonrası tarihlerine sahip çıkmışlardır. Onlar, Kur'an'ın nitelik ve davranışıyla örnek gösterdiği yönetici ve toplumun adını Osmanlı olduğuna karar vermişlerdir. Kur'an âyetlerinin sunduğu mesajları kendi dünyalarına, yaşadıkları olayların içine doğrudan taşıyabilmişler ve olayları anlatırken kullandıkları âyetlerin sanki kendi durumlarını açıklamak üzere indiği duygusunu okuyucularında uyandırabilmişlerdir.